

Strubbelingen in de Kerk

Een analyse van interne conflicten binnen de Nederlandse Hervormde Kerk met betrekking tot het kerkelijk verzet ten tijde van de Tweede Wereldoorlog

Maarten Roos

4-6-2014

Naam: Maarten Roos (M.M.S.Roos@students.uu.nl)
Studentnummer: 3833321
Docente: Dr. Helen Grevers
Cursus: Onderzoeksseminar III (Nederlands verzet)
Datum: woensdag 4 juni 2014
Aantal woorden inhoud: 9.679

Inhoud

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 De vooroorlogse houding van de Nederlandse kerken in het algemeen	5
1.1 De Duitse Kerkstrijd	6
1.2 Reactie Nederlandse kerken op het nationaalsocialisme	7
Hoofdstuk 2 De Nederlandse Hervormde Kerk in het begin van de Tweede Wereldoorlog	10
2.1 De Nederlandse Hervormde Kerk neemt initiatief: het Convent der Kerken	11
2.2 Nieuwe, onbekende situaties voor de Nederlandse Hervormde Kerk.....	12
2.3 Persoonlijke dilemma's.....	14
Hoofdstuk 3 De strubbelingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk	15
3.1 Politiek op de preekstoel.....	16
3.2 De kwestie 'Romeinen-13'	20
Conclusie	24
Geraadpleegde archieven	26
Geraadpleegde literatuur.....	27

Inleiding

“Ieder mens moet zich schikken naar de gezagsdragers die boven hem staan. Want alle gezag komt van God; ook het bestaande gezag is door God ingesteld. Wie zich dus tegen het gezag verzet, verzet zich tegen Gods verordening, en wie dit doet, roept een vonnis over zich af.”¹ (Rom. 13:1-2)

In het Nieuwe Testament vertelt de bovenstaande passage uit de brief van Paulus aan de Romeinen dat ieder mens zich moet gehoorzamen aan de overheid, aangezien deze is aangesteld door God. Er staat letterlijk: verzet tegen de overheid komt overeen met verzet tegen Gods verordening. Het is een duidelijke passage, maar hoe moest deze geïnterpreteerd worden toen Nederland bezet werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers? Was het Duitse gezag ook door God ingesteld? Mocht er dus tegen geen enkele Duitse maatregel verzet gepleegd worden? Waren de Duitsers trouwens de rechtmatige overheid in Nederland of was dat nog steeds de Nederlandse overheid die in Londen verbleef? Het zijn allerlei vragen die gedurende de Tweede Wereldoorlog voor veel christenen een enorme kwestie waren. Het was niet altijd duidelijk wat de Bijbel kon vertellen in situaties als deze en het zorgde voor interne discussies binnen de kerken.

Jacques Sémelin bespreekt in zijn boek *Unarmed against Hitler: Civilian Resistance in Europe 1939-1943* (1993) dat de Kerk (in het algemeen) als morele autoriteit zonder twijfel de meeste invloed had op de publieke opinie met betrekking tot het verzet tegen de bezetter.² De kerken gezamenlijk waren in staat om een groot deel van de bevolking te bereiken en hiermee ook om de publieke opinie te bepalen. Het wil echter niet zeggen dat het kerkelijk verzet de gewenste resultaten heeft geboekt, het uiterste heeft kunnen (en willen) doen en/of zonder ‘problemen’ dit heeft kunnen doen. Er waren, kort gezegd, strubbelingen³ bij het kerkelijk verzet, waar de kwestie ‘Romeinen-13’ die hierboven vermeld staat een voorbeeld van was. Uiteraard was er censuur en hield de bezetter goed in de gaten wat er op de preekstoel of vanaf het altaar werd verkondigd. Dit soort externe factoren van belemmeringen waren echter voor iedereen duidelijk zichtbaar. Dit onderzoek focust zich op de meer onzichtbare en interne strubbelingen die de Nederlandse kerken in de bezettingstijd hadden.

¹ Bijbel, Willibrordvertaling (Den Bosch editie 2012) Romeinen hoofdstuk 13, vers 1-2.

² J. Sémelin, *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe 1939-1943* (Westport, CT: Preager 1993) 95.

³ Andere begrippen die synoniem zijn aan ‘strubbelingen’: moeilijkheden, onenigheid, ongenoegen, twisten, kanttekeningen, wrijving.

In de geschiedschrijving over het kerkelijk verzet wordt voornamelijk geschreven over moedige acties door individuele christenen, met name door priesters en pastoors.⁴ Zij hielpen bijvoorbeeld ondergedoken Joden en namen flinke risico om hun onvrede over de bezetter openlijk te uiten vanaf de preekstoel of altaar. De kerken als instituten brachten echter minder fundamenteel verzet.⁵ De kloof tussen individueel en institutioneel verzet binnen kerkgemeenschappen biedt ruimte voor het onderwerp van deze scriptie. De moeilijkheden die een kerk als institutie hadden om verzet te plegen, wordt naar mijn mening vaak onderbelicht in de literatuur over het kerkelijk verzet. Dit onderzoek bekijkt die moeilijkheden van de kerken van bovenaf, vanaf de bestuurslagen van de Kerk en in het bijzonder die van de Nederlandse Hervormde Kerk.

De focus van het onderzoek met betrekking tot het kerkelijk verzet ligt dus bij de Nederlandse Hervormde Kerk. De reden van deze afbakening is dat de Hervormde Kerk in Nederland tijdens de oorlogsjaren ongeveer 3.080.000 leden had.⁶ Hierdoor was het, om in termen van Sémelin te spreken, als morele autoriteit in staat om veel invloed uit te oefenen op een groot gedeelte van de Nederlandse publieke opinie, namelijk een achterban van ruim drie miljoen leden. Het onderzoek heeft oog voor de uitkomsten van deze positie die de Hervormde Kerk in de Nederlandse samenleving had. Hoewel er in bezettingstijd net iets meer katholieken in Nederland waren (die daarmee de meerderheid vormden)⁷, heb ik ervoor gekozen om de Nederlandse Hervormde Kerk te bekijken, die volledig los stond van enige invloed vanuit Rome en dus dieper in Nederland geworteld zat (en tevens eeuwenlang de staatskerk van dit land was). Het onderzoek bekijkt de Nederlandse Hervormde Kerk van bovenaf omdat ik niet alleen maar de individuele acties van predikanten wil beschrijven, maar juist wil kijken hoe het algemene karakter was van diegenen die leiding gaven aan deze grote kerkgemeenschap.

In het eerste hoofdstuk staat de vooroorlogse positie van de Nederlandse kerken (in het algemeen) centraal. Hierin geef ik een inleiding over de Nederlandse kerken in de jaren 1930 met betrekking tot het opkomende nationaalsocialisme. Allereerst werden Duitse kerken geconfronteerd met het nationaalsocialisme in hun land, waarbij deze confrontatie uitgroeide tot een Duitse Kerkstrijd. Dit hoofdstuk besteedt aandacht aan de reactie van de Nederlandse kerken op het nationaalsocialisme vanuit de Duitse Kerkstrijd en tevens op de binnenlandse

⁴ B. Moore, 'Jewish Self-Help and Rescue in the Netherlands during the Holocaust in Comparative Perspective' *Tijdschrift voor Geschiedenis* Vol. 123/4 (2011) 500.

⁵ I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Londen 1993) 174.

⁶ J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2006) 330.

⁷ Van Eijnatten en van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, 330.

ontwikkelingen, zoals de aanwezigheid van de Nationaal-Socialistische Beweging (N.S.B.). Het tweede hoofdstuk schetst het beeld waarin de Nederlandse kerken aan zet moeten komen, in de zin dat zij een houding moesten aannemen tegenover de bezetter die zich vanaf mei 1940 had gevestigd in Nederland. Hierbij was een belangrijke rol weggelegd voor de Nederlandse Hervormde Kerk. Daarnaast schetst dit hoofdstuk al geleidelijk aan een aantal problemen waar de Nederlandse Hervormde Kerk tegenaan liep. Tenslotte komen in het derde hoofdstuk meerdere voorbeelden van strubbelingen naar voren die behoorlijk in de weg stonden om namens de Nederlandse Hervormde Kerk een duidelijke en krachtige houding tegen de bezetter aan te nemen om op deze manier de publieke opinie te beïnvloeden. Deze strubbelingen zullen uitvoerig besproken worden: van de kwestie ‘geen politiek op de preekstoel’ tot en met het vraagstuk welke overheid gehoorzaamd moet worden, volgens de kwestie ‘Romeinen-13’.

Het belangrijkste doel van mijn onderzoek is niet om aan te tonen dat de Nederlandse Hervormde Kerk een beperkte rol heeft gespeeld in het dagelijks verzet ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De scriptie is geen klaagzang of een stortvloed aan kritiek aan het adres van de Nederlandse Hervormde Kerk. Dit onderzoek bekijkt en geeft een analyse weer van interne strubbelingen waarmee de Nederlandse Hervormde Kerk in de jaren vóór en tijdens de Tweede Wereldoorlog worstelde. Dat het kerkelijk verzet wellicht niet in alle opzichten heeft gebracht waarop gehoopt werd, is aannemelijk. De vraag in dit onderzoek is echter: waardoor?

Hoofdstuk 1 De vooroorlogse houding van de Nederlandse kerken in het algemeen

Op 30 januari 1933 werd Adolf Hitler benoemd tot rijkskanselier van Duitsland. Zijn partij, de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP), behaalde 43,9% van de stemmen.⁸ Het was geen absolute meerderheid maar met steun van de katholieke Zentrumsparlei en de conservatieve Deutschnationale Volkspartei (DNVP) kon Hitler een belangrijke grondwetswijziging doorvoeren. Hitler kreeg door deze grondwetswijziging de bevoegdheid om vier jaar lang buiten de *Reichstag* om te regeren. Met deze dictatoriale bevoegdheden kon Hitler verder uitgroeien en met veel succes: hij werd voor velen in Duitsland de absolute redder in nood. De stimulering van de Duitse economie had zichtbare

⁸ H.C. Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk. Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet* (Den Haag 1946) 212.

resultaten en ook op internationaal gebied ging Duitsland weer meespreken. Het Verdrag van Versailles (1919), dat voor Duitsland een complete vernedering was, werd door Hitler snel vergeten: in 1936 werd het Rijnland bezet, in 1938 de kwam de *Anschluss* van Oostenrijk en in augustus 1939 de bezetting van Tsjecho-Slowakije. Een maand later werd Polen binnengevallen, die door de daarop volgende oorlogsverklaring van Engeland en Frankrijk tegelijk het begin van de Tweede Wereldoorlog betekende.

1.1 De Duitse Kerkstrijd

Hitler was de voornaamste vormgever van het nationaalsocialisme in Duitsland. Het is onnodig om een uitvoerige beschrijving te geven maar enkele aspecten van deze stroming zijn van belang met betrekking tot de kerken. Het nationaalsocialisme was in de eerste plaats een reactie op de burgerlijke partijendemocratie en de aan de Franse Revolutie ontleende vrijheids- en gelijkheidsgedachte. Het had als doel om de hiërarchische orde in de samenleving te herstellen.⁹ Berry Brand, auteur van *Nieuw licht op oude wegen* (2013), noemt het nationaalsocialisme ook wel een ‘pseudo-godsdienst’, die christelijke begrippen verving door wereldlijke begrippen als volk, ras, bloed en bodem.¹⁰ Volgens Brand wilde Hitler door deze pseudo-godsdienst Duitsland zuiveren van – in Hitlers ogen – joodse corruptie en communisme. Hitler zag zichzelf als een messiaanse Führer die Duitsland na de zuiveringen vervolgens naar zijn grote lotsbestemming zou leiden, waarbij een duizendjarig wereldrijk zou aanbreken. Kerken waren in de ogen van nationaalsocialisten de grootste concurrenten bij het werven om de loyaliteit van de burgers.¹¹ Zoals in de inleiding al werd omschreven, brachten volgens Sémelin daarnaast de kerken (in het algemeen) als morele autoriteit ook de meeste invloed op de publieke opinie met betrekking tot het verzet tegen de bezetter.¹² Hitler wist dit en wilde de autonome macht van de kerken zoveel mogelijk uitschakelen. Niet door de kerken direct openlijk aan te vallen maar door geleidelijk de kerken terug te dringen. Stap voor stap binnendringen en beetje bij beetje de macht naar zich toetrekken: het was een bekende tactiek van Hitler. Pas als de oorlog gewonnen zou zijn, wilde hij definitief met de kerken afrekenen.¹³

In het begin van zijn machtsperiode kon Hitler op flinke steun rekenen van het overgrote deel van de Duitse kerken, die zich stelde achter de *Deutsche Christen*, die Hitler

⁹ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974) 267.

¹⁰ B. Brand, *Nieuw licht op oude wegen* (Delft 2013) 360.

¹¹ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 268.

¹² J. Sémelin, *Unarmed Against Hitler: Civilian Resistance in Europe, 1939-1943* (Westport, CT: Praeger 1993) 95.

¹³ Kershaw, *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation*, 174.

als de door God gegeven leider beschouwden. Ook zij waren onderdeel van de Duitse samenleving die Hitler in tijden van economische crisis en grote problemen als de redder in nood zagen. Hitler beriep zich in zijn beginperiode als Führer graag op de “allmächtige Gott” en eiste van kerk en volk een “positives Christentum”.¹⁴ Hij bedoelde echter nooit het ware christendom maar had andere bedoelingen met deze uitspraak. De betekenis hiervan lag duidelijk in de door Berry Brand omschreven ‘pseudo-godsdienst’.

Er was echter een gedeelte van de Duitse kerken die zich vanaf het begin verzetten tegen het nationaalsocialisme van Hitler, de zogenaamde *Bekennende Kirche*. Zij stonden tegenover de *Deutsche Christen* en zagen deze stroming als een vervalsing van het Evangelie en een bedreiging voor kerk en volk. Met name de protestantse kerken in Duitsland hebben het spits afgebeten in het verzet tegen het nationaalsocialisme, beter bekend als de Duitse Kerkstrijd. Dat startsein werd gegeven door een brochure *Theologische Existenz Heute* (1933) van Karl Barth, destijds hoogleraar Gereformeerde Theologie van de Universiteit in Bonn en predikant. Hij waarschuwde voor de ‘pseudo-godsdienst’ die Hitler wilde realiseren in één grote volkskerk, gezuiverd van het juiste bloed en ras.¹⁵

1.2 Reactie Nederlandse kerken op het nationaalsocialisme

De ontwikkelingen in Duitsland gingen in Nederland niet onopgemerkt voorbij. Vanaf 1934 waarschuwden de bisschoppen van Nederland de katholieken die steun zouden willen verlenen aan de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.), de partij die in Nederland in deze jaren succes kende (8% van de stemmen in 1935).¹⁶ In de praktijk werd er de maatregel genomen om de communie te weigeren aan N.S.B.-ers. Bij de Synode van Amsterdam bracht de Gereformeerde Kerk in 1936 als enige Nederlandse kerkgemeenschap een officiële verklaring naar buiten waarin het nationaalsocialisme onverenigbaar werd geacht met de protestantse leer.¹⁷ Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk werd het nationaalsocialisme ook aan de orde gesteld in de synodevergaderingen maar werden er echter geen officiële uitspraken gedaan. Volgens de synode spraken de berichten uit Duitsland elkaar tegen en waren zij niet overtuigd van de ernst. Volgens de voorzitter van de synode destijds, J.W.J. Addink, was men “slecht geïnformeerd”.¹⁸ Deels klopte dit: de berichtgeving over Duitsland werd grotendeels verzorgd door het *Nederlands Christelijk Persbureau* en dat stond onder leiding van N.S.B.-er dr. H.W. van der Vaart Smit. Hierdoor werden bepaalde kanten van de

¹⁴ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795*, 268.

¹⁵ Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk*, 271.

¹⁶ L. Gevers, *Bisschoppen en bezetting: de kerk in de Lage Landen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2004) 378.

¹⁷ J.J. Buskes, *Waar stond de Kerk? Schets van het kerkelijk verzet* (Amsterdam 1947) 7.

¹⁸ G. van Roon, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941* (Utrecht 1973) 13.

Duitse Kerkstrijd volledig scheef toegelicht door bepaalde kranten. In kerkelijke bladen stonden daardoor vaak zeer misleidende berichten terwijl de waarheid niet boven tafel kwam.¹⁹ Het is echter te kort door te bocht om alleen de valse berichtgeving als oorzaak te noemen in de afzijdigheid en zwijgzaamheid van de synode van de Hervormde Kerk in de vooroorlogse jaren.

In 1937 schreef de Nederlandse predikant dr. J.J. Buskes in de inleiding van zijn vluchtschrift *Het nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk: de les van Duitsland!*: “Het nationaalsocialisme heeft hier de staatsmacht nog niet veroverd. Wel is de vraag actueel. Wat vandaag niet is, kan morgen komen. En het is goed, dat wij reeds nu weten, wat wij dan mogen en moeten verwachten.”²⁰ De synode van de Nederlandse Hervormde Kerk gaf echter geen gehoor aan deze oproep en trad zonder officiële verklaring naar buiten tegenover de ontwikkelingen met betrekking tot het opkomende nationaalsocialisme. Het wachtte af maar zou, volgens schrijver H.C. Touw in zijn boek *Het verzet der Hervormde Kerk* (1946) “slechts langzaam, zéér langzaam de oogen er voor opendoen, welk een enorme bedreiging van dit nieuwe heidendom uitging, ook voor de Kerk in Nederland.”²¹

Binnen Nederland ontstonden in de jaren 1920 fascistische partijen. Deze partijen bleven kleine organisaties met geringe aanhang. De N.S.B. van partijleider Anton Mussert leek enige tijd succes te hebben maar verloor de steun net zo snel als dat het had opgebouwd. In eerste instantie was de N.S.B. niet gericht op het Duitse nationaalsocialisme. In het partijprogramma stond bijvoorbeeld niets over rassenleer, leidersbeginsel en antisemitisme.²² Vanaf 1934 begon de N.S.B. te radicaliseren onder invloed van het succes van het nationaalsocialisme in Duitsland. Een voorbeeld hiervan was het officieel opnemen van het antisemitisme in het partijprogramma. Al met al speelde de N.S.B. in de vooroorlogse jaren geen grote rol in de Nederlandse samenleving. Het vormde geen gevaar en de leden stonden geïsoleerd in de samenleving. De N.S.B. had geen grote aanhang; het fascisme en nationaalsocialisme speelden in de Nederlandse politiek slechts een bescheiden rol.²³

De afzijdigheid en passieve houding van de Nederlandse kerken in de vooroorlogse periode had meerdere oorzaken. Allereerst wist geen enkele kerk wat er exact ging gebeuren: de ontwikkelingen in Duitsland met het opkomende nationaalsocialisme werd niet volledig

¹⁹ Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 17.

²⁰ J.J. Buskes, *Het nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk: de les van Duitsland!* (Assen 1937) 5.

²¹ Touw, *Het verzet der Hervormde Kerk*, 18.

²² E.H.J. Verweij, *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden* (Utrecht 1982) 13.

²³ Verweij, *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden*, 13.

genegeerd maar de Nederlandse kerken wachtten af welke consequenties de gebeurtenissen in Duitsland voor Nederland zouden betekenen. Kerk en kerkvolk hadden weinig besef wat het nationaalsocialisme daadwerkelijk voor hen betekende.²⁴ Dit weinige besef werd bevestigd door de geringe rol die de N.S.B. speelde in de vooroorlogse jaren in Nederland. Daarnaast was de passieve houding deels te verklaren met het idee dat de kerk zich niet moest bemoeien met politieke zaken. Wanneer geestelijken in de vooroorlogse jaren in hun preken tegen het nationaalsocialisme waarschuwden, werden zij ervan beschuldigd politiek op de preekstoel te brengen. Deze terughoudendheid vormde een grote interne strubbeling van de Nederlandse Hervormde Kerk en komt in hoofdstuk 3 van deze scriptie verder aan bod. De kwestie is onderdeel van een soort angst waarin vele kerken zowel voor als tijdens de Tweede Wereldoorlog zaten: alleen bezighouden met het Evangelie, met godsdienst en het zielenzorg maar niet bemoeien met andere zaken. In de Nederlandse Hervormde Kerk was die angst goed te zien: er werden geen officiële contacten met de *Bekennende Kirche* aangeknoopt en de komst van Karl Barth naar Nederland als docent aan de Universiteit Utrecht in 1935 stelde de Nederlandse Hervormde Kerk voor problemen, gezien zijn situatie in Duitsland. De neutraliteit van Nederland en de kerk stond hoe dan ook voorop.²⁵

Na de Tweede Wereldoorlog beseften velen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk dat het niet goed voorbereid was op de komst van het nationaalsocialisme in Nederland. Binnen de kerk waren er wel personen die waakzaam waren, onder andere de predikant J.J. Buskes, en in enkele gemeenten werd er licht gediscussieerd. Onwetendheid werd vaak als argument naar voren gedragen maar er werd duidelijk niet gestreefd naar het zoeken van de waarheid, naar de juiste berichtgeving en naar de contacten met Karl Barth of andere leden van de *Bekennende Kirche*. Die (bewuste) onwetendheid en de aarzeling om de ontwikkelingen in Duitsland te beoordelen, werd in 1947 goed beseft door predikant J.J. Buskes: “We hadden moeten verstaan, maar verstonden niet. (...) Wanneer wij, die tot de kerk behoren, terugdenken aan de vooroorlogsche jaren en de houding van de kerk in die jaren tegenover het Nationaal-Socialisme, zijn er ook voor ons vele pijnlijke herinneringen.”²⁶

²⁴ J.J. Buskes, *Waar stond de Kerk?* 6.

²⁵ Verweij, *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden*, 11.

²⁶ Buskes, *Waar stond de Kerk?*, 8-9.

Hoofdstuk 2 De Nederlands Hervormde Kerk in het begin van de Tweede Wereldoorlog

In de vooroorlogse jaren waren de berichtgevingen over de Duitse Kerkstrijd beperkt, evenals de betrouwbaarheid ervan. Desondanks waren er aanwijzingen genoeg om als Nederlandse kerk gewaarschuwd te zijn. Enkele individuen, zoals J.J. Buskes, waren zeer waakzaam op de situatie in Duitsland. Het beeld was echter, toen Nederland werd bezet door Duitsland vanaf mei 1940, dat de kerken plotseling voor een geheel nieuwe situatie werden gesteld.

Gedurende de eerste maanden was er geen sprake van een grote shock: de bezetter liet de Nederlandse kerken nog in volledige vrijheid. De Duitsers hadden van de Duitse Kerkstrijd geleerd dat het verstandiger was om een rechtstreekse aanval op de kerk te voorkomen. In Nederland wilden zij een duidelijk standpunt afgeven: “laat de Kerk niet protesteren, laat zij vertrouwelijk komen praten!”²⁷

Dat standpunt was uiteraard geen gemeend standpunt. Het duurde niet lang voordat het nationaalsocialistische regime zich ging bemoeien met de Nederlandse kerken door nieuwe wetgeving, opvoeding en propaganda. De onwetendheid, het afwachten en afzijdig houden in de vooroorlogse jaren zorgden ervoor dat het nationaalsocialistische regime in Nederland voor de kerken een behoorlijke impact had. De Nederlandse kerken moesten voortaan continu rekening houden dat de bezetter hen nauwlettend in de gaten hield. Een voorbeeld hiervan was de maatregel in 1941 waarbij van elke kerkvergadering, uit meer dan twintig personen bestaande, kennis moest worden gegeven aan de Procureur-Generaal. Iedere deelnemer van de vergadering moest tevens een schriftelijke convocatie bij zich hebben.²⁸ Door de impact van het nationaalsocialisme in Nederland was het niet meer de vraag of de kerken een standpunt zouden nemen ten opzichte van het nationaalsocialisme maar met welke woorden ze dit zouden formuleren. Dit gold zondermeer ook voor de Nederlandse Hervormde Kerk met haar achterban van ruim drie miljoen leden. Deze Kerk kon geen kant meer uit en moest nu iets doen dat het nog niet eerder had gedaan: naar buiten toetreden en een officiële verklaring geven aan het kerkvolk over hun houding tegenover de bezetter en haar maatregelen. Zouden zij zwijgen, en het nationaalsocialistische regime accepteren? Of zouden zij nu hun stem verheffen en zelf tot de aanval overgaan?

²⁷ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 84.

²⁸ Het Utrechts Archief (HUA), 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *Correspondentie met Ds. Y. Hoekstra te Wanneperveen*, 12 februari 1941.

2.1 De Nederlandse Hervormde Kerk neemt initiatief: het Convent der Kerken

Het is bijzonder om op te merken dat juist de (tot nu toe zwijgzame) Nederlandse Hervormde Kerk bij dit dilemma het initiatief heeft genomen tot oprichting van een overlegorgaan waar andere protestantse kerken aan zouden deelnemen: het Convent der Kerken, opgericht op 25 juni 1940. De deelnemende kerken waren de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde kerken, de Christelijk Gereformeerde Kerk, het Hersteld Evangelisch Lutherse Kerkgenootschap, de Reformeerde Kerken in Hersteld Verband, de Remonstrantse Broederschap en de Algemene Doopsgezinde Sociëteit. Eind 1941 trad ook de Rooms-Katholieke Kerk toe tot het Convent der Kerken.²⁹ Het Convent, begin 1942 omgedoopt in Interkerkelijk Overleg (IKO), kon nu namens de gehele Nederlandse christenheid het woord richten tot de bezetter.

De oprichting van het Convent der Kerken was een bijzondere gebeurtenis in de geschiedenis van de Nederlandse kerken. Tot 1940 leefden de Nederlandse kerken zo goed als volkomen langs elkaar heen en zagen zij nooit reden tot onderling overleg. Er was sprake van een ‘traditionele gescheidenheid’³⁰. De geschiedenis van de christelijke kerk in Nederland is nou eenmaal een geschiedenis van vele scheuringen en splitsingen. Een samenwerking van de grootste kerken van Nederland was dan ook iets bijzonders en bijna een wonder te noemen.³¹ Het gemeenschappelijk verzet door het Convent der Kerken was grotendeels het uitvoeren van requesten, waarin de kerken protesteerden tegen bepaalde maatregelen van de bezetter.

De oprichting van het Convent der Kerken (en later het IKO) was in de eerste plaats van tactische waarde. De Duitse instanties waren redelijk op de hoogte van de kerkelijke gescheidenheid in Nederland en tot hun verbazing en grote ergernis namen zij kennis van de oprichting van het Convent der Kerken.³² De oprichting zorgde ervoor dat de Nederlandse kerken zich sterker konden maken tegenover de bezetter en dat de bezetter minder kans zag om de Nederlandse kerken tegen elkaar uit te spelen. Het gemeenschappelijk verzet van de kerken moet echter niet te rooskleurig worden ingevuld dan het in werkelijkheid was. Er was namelijk geen sprake van een grote, gemeenschappelijke strategie van de kerken; requesten waren altijd als reactie op de al genomen maatregelen van de bezetter. Daarnaast werden er binnen het Convent der Kerken bijna altijd persoonlijke beslissingen genomen omdat er vaak geen sprake kon zijn van overleg tussen de vertegenwoordigers van de verschillende kerken.

²⁹ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 129.

³⁰ Ibidem, 127.

³¹ Ibidem, 128.

³² Ibidem, 127.

Hierdoor traden de kerken nooit gezamenlijk naar buiten en was er regelmatig onenigheid tussen de deelnemende kerken. Het leidde tot grote bezorgdheid bij sommige predikanten, zoals bij de predikant van de gemeente Rotterdam, J.J. Stam . Als reactie op zijn brief, schreef de Algemene Synodale Commissie (A.S.C.):

“Wat is het ellendig, dat allerlei oncontroleerbaar gerucht uitgaat over zeer ernstige besprekingen, die door de vertegenwoordigers der Kerken worden gehouden. Het afbrekende gerucht: “De Kerk doet niets en zal wel niets doen” is funest en wat onze Ned. Hervormde Kerk betreft, inzake een te houden afkondiging, geheel onjuist. Met andere kerken wordt het overleg nog voortgezet. Misschien zeg ik nu al weer te veel, maar ik moet helaas wel mijn best doen om degenen die een “beurt” willen maken, den wind uit de zeilen te nemen.”³³

De verdeeldheid binnen het Convent der Kerken (en later het IKO) kwam het gezamenlijk verzet niet ten goede. De verdeeldheid was al direct bij het eerste request duidelijk zichtbaar. Hierin werd geprotesteerd tegen de anti-Joodse maatregelen, waarbij in september en oktober 1940 de registratie en ontslag van Joodse ambtenaren plaatsvond. De Nederlandse Hervormde Kerk wilde een request indienen bij Seyss-Inquart maar binnen het Convent der Kerken was hier geen eenstemmigheid in te krijgen.³⁴ Het Hersteld Evangelisch Lutherse Kerkgenootschap weigerde het request te tekenen “omdat zij van oordeel is, dat zij dan zou treden op het terrein van den Staat, en het absoluut tegen het Luthersch principe is om zich te bemoeien met Staatsaangelegenheden.”³⁵ Uiteindelijk hebben toch vijf andere Kerken zich aangesloten bij het protest.³⁶ De genomen requesten zorgden echter niet voor een andere koerswijziging in de maatregelen van de bezetter. De kerken kregen dan ook bijna altijd nul op het request.

2.2 Nieuwe, onbekende situaties voor de Nederlandse Hervormde Kerk

Zoals in de inleiding al werd gesteld, was de geschiedenis van het kerkelijk verzet een aaneengeschakelde reeks van problemen. Uiteraard was de Tweede Wereldoorlog voor velen een verstoring in het dagelijks leven en dat gold zondermeer voor de kerken. De Nederlandse

³³ Het Utrechts Archief (HUA), 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1942-1943), 2126, *Correspondentie met Dr. J.J. Stam te Rotterdam*, 21 maart 1942.

³⁴ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 132.

³⁵ Ibidem, 133.

³⁶ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *Request van zes Protestantse Kerken aan de Rijkscommissaris over het verbod tot benoeming van ambtenaren van Joodse bloed*, 24 oktober 1940.

Hervormde Kerk kreeg te maken met nieuwe, onbekende situaties waarin niet gelijk altijd duidelijk was welke beslissingen mogelijk waren. Veelal werd de Kerk voor een innerlijk conflict gesteld. In het weekblad van de Nederlandse Hervormde Kerk van 23 mei 1940 werden bepaalde regelingen kenbaar gemaakt. Daarin werd met nadruk eraan herinnerd dat al het werk in de gemeenten zoveel mogelijk moest voortgaan. Artikel 11 uit het Algemeen Reglement werd naar voren geschoven, want ‘in de verwarring dezer dagen wijze de Vaderlandsche Kerk duidelijk den weg’:

“De zorg voor de belangen, zoo van de Christelijke Kerk in het algemeen als van de Hervormde in het bijzonder, de handhaving harer leer, de vermeerdering der godsdienstige kennis, de behartiging van de zending, de bevordering van Christelijke zeden, de bewaring van orde en eendracht, en de aankweking van liefde voor Koning(in) en Vaderland, moeten steeds het hoofddoel zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen, met het kerkelijk bestuur belast zijn.”³⁷

Alle vragen die het kerkvolk had, konden gestuurd worden naar één bepaald adres waar de Algemene Synodale Commissie (A.S.C.) gevestigd was: Javastraat 100 in Den Haag. De A.S.C. was het dagelijks bestuur van de Synode. Het bijeenkomen van de Synode was vaak op korte termijn niet te realiseren waardoor de A.S.C. gedurende de Tweede Wereldoorlog een groot aandeel bleef houden in de beslissingen van de Nederlandse Hervormde Kerk.³⁸ Het adres ‘Javastraat 100’ werd een begrip in de Tweede Wereldoorlog: alle brieven werden daar in behandeling genomen en beantwoord en alle beslissingen van de Nederlandse Hervormde Kerk werden daar genomen.³⁹

De zorg van de belangen van de Christelijke Kerk (en in het bijzonder de Hervormde Kerk) zoals dat in artikel 11 omschreven staat, botste veelvoudig met de eisen van de bezetter. De problemen die hieruit ontstonden, waren in de eerste plaats nieuw; de Nederlandse Hervormde Kerk had niet direct een antwoord op bepaalde kwesties omdat meerdere beslissingen mogelijk waren. Het innerlijke conflict speelde hierbij een grote rol: de Nederlandse Hervormde Kerk worstelde met zichzelf. Het werd continu voor dilemma’s gesteld. Voorbeelden hiervan waren: moest het kerkvolk de Ariërverklaring tekenen, als

³⁷ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *Herinnering door de secretaris van de ASC (K.H.E. Gravemeyer) aan de blijvende taak van de Kerk*, weekblad Nederlands Hervormde Kerk 23 mei 1940.

³⁸ Verweij, *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden*, 17.

³⁹ *Ibidem*, 17.

daardoor het voortbestaan van christelijke organisaties en kerkelijke scholen gered kon worden? Moest de Kerk weigeren om de opbrengst van de kerkelijke collecten aan de bezetter mede te delen, ook als de weigering daarvan een geheel verbod op de kerkelijke collecten als gevolg kon hebben? Moest in de prediking meer openlijk of meer achter de schermen tegen de gevaren van het nationaalsocialisme getuigd worden?⁴⁰ Tegenover deze problemen waren meerdere opvattingen en hierdoor was er vaak verdeeldheid bij de A.S.C., de predikanten en het kerkvolk.

2.3 Persoonlijke dilemma's

Een kernpunt van het christendom is de vergeving van de zonden. In het Onze-Vader-gebed wordt gezegd: “vergeef onze schulden, gelijk ook wij vergeven andere schuldenaren”. Een goede relatie met God betekent vergeving van de zonden. Vergeving kan plaatsvinden door Gods Zoon, Jezus Christus. Hij offerde zich op voor vergeving van de zonden. Dit belangrijke begrip zorgde voor persoonlijke problemen bij christenen tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Aan de ene kant moest de Nederlandse Hervormde Kerk opkomen voor haar ideaal: barmhartigheid, liefde, zorg aan de naasten, etc. Maar aan de andere kant: mocht een christen haten? Moest hij wraak nemen tegen de bezetter of juist de bezetter vergeven? Het is een interne strubbeling: je kunt als mens niet alles vergeven, maar haten en wreken was in strijd met Christus' gebod, die de christen leert om te ‘vergeven onze schuldenaren’. In een brief aan de A.S.C. stelt een predikant zijn gewetensvraag: “Ik moet haten, maar mag ik haten?”⁴¹ De A.S.C. erkende deze strubbeling en stuurde op 20 augustus 1941 een kanselafkondiging⁴² aan alle predikanten:

“De gewetensconflicten, waarvoor vele ook in Uwe gemeente in deze dagen worden gesteld, dringen er toe dezen nood ook gemeenschappelijk aan God op te dragen. Laat dit dan Zondag, 24 augustus a.s., in den morgendienst geschieden en in onderstaanden vorm bij alle gemeenten worden ingeleid: In groote bewogenheid leeft de Kerk mede met degenen, die in deze dagen voor ernstige gewetensconflicten staan. Gij denkt met ons inzonderheid aan de bestuurders en leden van de

⁴⁰ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 163.

⁴¹ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *Correspondentie met Ds. J. van Amstel te Linschoten*, 6 augustus 1941.

⁴² Een kanselafkondiging is een opgestelde brief aan alle predikanten van alle gemeenten die de inhoud van de kanselafkondiging mededelen aan het kerkvolk tijdens de eerstvolgende kerkdienst.

Christelijk Sociale organisaties. Aan alle gemeenten is verzocht hen in ons gebed te gedenken en hun en anderer nood te brengen voor God.”⁴³

Behalve de vraag of er gehaat mag worden, was er voor veel predikanten ook de moeite om te liegen. In de praktijk werd er wel gelogen bij verhoren maar vele predikanten logen met een kwaad geweten en zagen hierin een conflict waar ze niet uitkwamen.⁴⁴ Een predikant schreef: “Ik heb mij eruit gelogen, en zit nog steeds met de vraag, in hoeverre dit voor God en mijn geweten te verantwoorden is.”⁴⁵

We zien in dit hoofdstuk het begin van de confrontatie van de Nederlandse Hervormde Kerk en de bezetter. Het Convent der Kerken, opgericht uit initiatief van de Nederlandse Hervormde Kerk, was op papier een krachtig middel om namens de gehele christenheid in Nederland te spreken. De Kerken waren hierin niet terughoudend en wilden van zich laten horen met betrekking tot de maatregelen van de bezetter. In de praktijk viel het echter tegen. Behalve dat de bezetter zich bijna nooit iets aantrok van de schriftelijke requesten, waren er binnen het Convent der Kerken regelmatig onenigheden. Het principe van de Lutherse Kerk, om zich niet te bemoeien met staatsaangelegenheden, was hierin een goed voorbeeld. Zo’n zienswijze heeft een volledig intern karakter, binnen de eigen kerk. De persoonlijke dilemma’s van vergeven, wraak, haten en liegen zouden de gehele Tweede Wereldoorlog een rol van betekenis blijven spelen.

Hoofdstuk 3 De strubbelingen binnen de Nederlands Hervormde Kerk

In het vorige hoofdstuk werd er een korte inleiding geschetst van persoonlijke dilemma’s waarbij vele christenen voor een persoonlijk conflict werden gesteld. Dit hoofdstuk trekt de strubbelingen naar een breder perspectief waarbij met name de focus ligt op de A.S.C. Het is (nogmaals) niet mijn bedoeling om kritiek te uiten op het verzet van de Nederlandse Hervormde Kerk noch om het daadwerkelijk verzet in twijfel te brengen. Dit hoofdstuk (en het hele onderzoek) bekijkt echter de factoren binnen de kerk(en) die ervoor gezorgd hebben dat het verzet wellicht werd ingedampt.

⁴³ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *kanselafkondiging van de ASC voor alle predikanten en kerkenraden*, 20 augustus 1941.

⁴⁴ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 165.

⁴⁵ Ibidem, 166.

Allereerst komt de kwestie ‘geen politiek op de preekstoel’ ter sprake: wat hield dit precies in en waarom was dit geen taak van de Kerk? Daarnaast kijkt dit hoofdstuk nauwkeurig naar een eerdergenoemde strubbeling uit de inleiding van deze scriptie: de kwestie ‘Romeinen-13’. Waarom was dit zo’n enorm conflict en wat voor consequenties had dit voor de houding tegenover de bezetter? In beide kwesties wordt tevens de communicatie van zowel de A.S.C. als de predikanten richting het eigen kerkvolk aan de orde gesteld. Kon en wilde de Nederlandse Hervormde Kerk de publieke opinie beïnvloeden, zoals Sémelin dat heeft beargumenteerd?

3.1 Politiek op de preekstoel

Een welbekende term die tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse Hervormde Kerk circuleerde, was de term: ‘geen politiek op de preekstoel’. Allereerst is het van belang om te weten welke functie de Nederlandse Hervormde Kerk (en de preekstoel) volgens de Kerk zelf wél had, om vervolgens te kunnen begrijpen waarom politiek hier dan geen (prominente) rol in kon spelen.

Dr. K. Dijk, hoogleraar aan de (toenmalige) Theologische Hoogeschool te Kampen, omschrijft de christelijke Kerk als volgt: “de Kerk is gebouwd op het terrein der religie (...) en wat religie is, heeft God alleen te zeggen. Wat Hij over religie en dus ook over de Kerk zegt, vinden we alleen in Zijn Woord.”⁴⁶ Religie staat in dienst van God en de Kerk dus automatisch ook. Alles wat God vertelt over religie, en dus ook over de Kerk, vinden we terug in de Bijbel en volgens Dijk “zegt deze Bijbel ons, dat we in de Kerk niet te doen hebben met een of andere menselijke vereeniging.”⁴⁷ Dijk stelt dus, bekeken vanuit de Bijbel, dat de Kerk een geheel andere gemeenschap is dan de maatschappij. Dit heeft te maken met de ‘goddelijke taak’ van de Kerk: het Woord van God, het Evangelie van Jezus Christus verkondigen.⁴⁸ Dat moet ten alle tijden centraal staan. De inhoud van de prediking moet in dienst van Christus staan. Alle aanvulling of vermenging met andere motieven was in strijd met de opdracht van Christus, namelijk om het Woord van God kenbaar te maken en te verspreiden.

Met de ‘goddelijke taak’ die hierboven beschreven staat, heeft politiek een negatieve klank. Politiek verkondigen op de preekstoel is, kort gezegd, niet het verkondigen van het Evangelie. Politiek heeft in de Kerk geen goede naam: het gaat altijd gepaard met partijvorming, waardoor het volk wordt verdeeld en hierdoor niet in dienst staat van de gehele

⁴⁶ K. Dijk, *Kerk en Politiek* (Franeker 1940) 8.

⁴⁷ *Ibidem*, 8.

⁴⁸ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 194.

natie, maar alleen van de ‘partijbonzen’ die de lakens uitdelen.⁴⁹ De Kerk streeft juist naar christelijke eenheid. Politiek helpt geenszins mee aan die christelijke eenheid en daarom is het uit den boze om politiek te verkondigen vanaf de preekstoel of altaar. Politiek is synoniem voor: schrandere, listig, doorslepen en sluw.⁵⁰ Al met al is “politiek zoo fraai nog niet, en omdat ze in dien kwaden reuk staat moet de Kerk althans zich met haar niet bemoeien. De Kerk, die toch een heilig karakter draagt, blijve verre van dit gevaarlijke en onaangename terrein.”⁵¹

In bezettingstijd speelde politiek een grote rol in de maatschappij. De oorlog zorgde voor een verdeeldheid in Nederland: er waren bijvoorbeeld voor- en tegenstanders van de Duitsers en ieder had daar eigen argumenten voor. Ondanks het taboe binnen de Nederlandse Hervormde Kerk om politiek te verkondigen vanaf de preekstoel, werden predikanten nog zeer nauwlettend in de gaten gehouden door de Duitsers. De predikanten werden voor moeilijke vragen gesteld. De inhoud van de prediking mocht in oorlogstijd niet anders zijn dan in andere tijden, maar toch kan een predikant niet doen alsof er niks gebeurd was.⁵² Als dienaren van God hadden predikanten bijvoorbeeld ook de taak om het kerkvolk te beschermen en te troosten tegen het verdriet dat zij meemaakten (waarbij iedereen wist, dat deze werd veroorzaakt door de bezetter). Deze vragen kwamen ook terecht bij de A.S.C., die erop wees dat de Bijbellezingen (prediking) op de gewone wijze gehouden moesten worden waarbij zorg moest worden gedragen aan het waarborgen van het kerkelijk-godsdienstig karakter.⁵³ Het is dus zaak dat in de prediking volledig de christelijke boodschap wordt verkondigd. In de notulen van een A.S.C.-vergadering op 15 januari 1941 werden de richtlijnen van de prediking nogmaals naar voren gebracht:

“Betreffende den bouw van de preek, is het zaak,

- 1) dat de preek de tekst beheerscht, en dat niet de tijdsomstandigheden de preek beheerschen;
- 2) dat de toepasselijkheid van de preek gezocht wordt in het (als Gods Woord gehoorde) tekstwoord en deze toepasselijkheid niet bestaat in een, door de tijdsomstandigheden geïnspireerde vermaning.”⁵⁴

⁴⁹ Dijk, *Kerk en Politiek*, 16.

⁵⁰ Van Dale's Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal (uitg. 1904) 1325.

⁵¹ Dijk, *Kerk en Politiek*, 16-17.

⁵² Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 194.

⁵³ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *correspondentie ASC met Ds. R.C.G. Troelstra te Halle bij Zelhem*, 24 september 1940.

⁵⁴ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *notulen kerkvergadering ASC betreffende de bouw van de preek*, 15 januari 1941.

De voornaamste reden die de A.S.C. voor deze richtlijnen gaf, was het voorkomen van ‘voor-de-hand-liggende fouten’, bijvoorbeeld dat het kerkvolk God naar hun belangen zou willen toetrekken, terwijl het erop aankomt dat God het kerkvolk juist naar Hem moet toetrekken. Oók door de duisternis heen.⁵⁵ Deze voornaamste reden laat zien dat in de ogen van de A.S.C. het ‘proces’ naar de hemel nooit mag worden verstoord door de omstandigheden op aarde. In de verklaring moet de mens God niet naar de aarde brengen maar moet de blik altijd naar boven gericht zijn. Het leven op aarde is maar tijdelijk en is niks vergeleken met het eeuwig leven in de hemel. De prediking moest dus volledig gericht zijn naar de Bijbel (het Woord van God) en de tijdsomstandigheden uit de Tweede Wereldoorlog moesten niet de prediking ‘aantasten’.

De prediking was een interessante aangelegenheid in de oorlogstijd. Zoals werd gesteld, moest de inhoud van de prediking in oorlogstijd niet anders zijn dan in andere tijden, maar een predikant kan onmogelijk de omstandigheden in zijn gemeente over het hoofd zien en doen alsof er niks was gebeurd. Er ontstond op deze manier een botsing tussen predikanten en de bezetter. Gods Woord moest centraal staan en predikanten waren uiterst voorzichtig met wat zij predikten vanaf de preekstoel. De predikant van Zutphen, dr. Beversluis, zag tijdens zijn prediking op 26 juli 1942 een agente van de Sicherheitsdienst (S.D.) op de kerkbank zitten. Later schreef hij aan de A.S.C. dat “de preek (2.Korintiërs 1:20)⁵⁶ geen enkele politieke bedoeling had. Bovendien was ik uiterst voorzichtig in mijn woordenkeus in verband met het feit dat er een S.D.-agente in de Kerk was.”⁵⁷

Vele predikanten behandelden echter de tijdsomstandigheden vanuit de Bijbel en leken hiermee een soort compromis te vinden: het Bijbelwoord stond centraal, maar ook de omstandigheden werden niet vergeten en onder de veilige dekmantel van het Bijbelwoord aan bod gebracht. Vele predikanten werden hiervoor massaal opgepakt en verhoord. De meeste predikanten kwamen na verhoor (en na de nodige waarschuwingen en bedreigingen) weer vrij. Ongeveer dertig predikanten zaten langere tijd gevangen, enkele daarvan enige jaren. Zes predikanten overleefden hun ‘politiek geladen preek’ niet en bezweken in een concentratiekamp.⁵⁸ Onder de kerkgangers op zondagochtend bevonden zich vaak N.S.B.-ers (en anderen die collaboreerden met de Duitsers). Zij hielden de predikanten nauwlettend in de

⁵⁵ Ibidem.

⁵⁶ Bijbel, 2.Korintiërs hoofdstuk 1, vers 20: “want alle beloften van God zijn in Hem bevestigd. Daarom zeggen wij door Hem ook amen, tot eer van God.”

⁵⁷ Het Utrechts Archief (HUA), 1423, Dossier Stukken betreffende de enquête-Kerk en Nationaal-Socialisme (1945), 2128, *ingevulde enquête door dr. Beversluis, predikant gemeente Zutphen*, 26 augustus 1945.

⁵⁸ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 218-219.

gaten en zagen bij het geringste al aanleiding om de predikanten te laten verantwoorden voor hun prediking. Een voorbeeld kwam uit de gemeente Heinenoord, waar predikant Beekenkamp op 20 juni 1943 in de inleiding van zijn prediking gesproken had over het einde van de oorlog en daarbij sterk de gedachte van psalm 33:9⁵⁹ had geaccentueerd. Onder de kerkgangers bevonden zich de N.S.B.-burgemeester en zijn veldwachter van het dorp. Deze rapporteerden dat predikant Beekenkamp een openbare belediging had gemaakt over Hitler met de aanduiding “briesende paarden”⁶⁰. Hierdoor werd de predikant gearresteerd en na verhoor vrijgelaten met een laatste waarschuwing. Een andere predikant, dr. Fagel uit de gemeente Enschede, werd opgepakt omdat hij in zijn gebed “voor onze broeders en zusters in Nederlands-Indië had gebeden, dat God ze in hun moeiten wilde bijstaan, en voor de Zending dat God wilde geven dat deze bestendig mocht blijven.”⁶¹ Het gevolg van dit gebed was een arrestatie: twee aanwezige N.S.B.-ers tijdens de kerkdienst verweten hem het bevel van de gewezen Koningin te hebben opgevolgd, die Nederlands-Indië wilde behouden.

Politiek in de kerk was dus een taboe. Een voorval in de gemeente Elst was sprekend voor deze kwestie. Hierin bracht de voorzitter van de kerkenraad, dhr. M. Plooi, door middel van een brief de A.S.C. op de hoogte van een ‘affaire’ in zijn kerkgemeenschap. Een diaken trof op een dag een geverfde ‘V’ aan op een voetenbankje bij zijn zitplaats in het doophek. De letter ‘V’ stond in de oorlogsjaren voor ‘Victory’ en was een zichtbaar verzet en een manier om afkeur te laten blijken tegen de Duitsers. De ‘V’ werd bijvoorbeeld op muren gekalkt of mensen staken op straat hun vingers op in een ‘V’ als er een Duitser voorbij liep. Het was onschuldig verzet, vaak ook een klein verzetje genoemd, maar voor de Nederlands Hervormde Kerk wel een vorm van politieke uiting, dat niet plaats kon vinden in een kerk. Hoe de ‘V’ op het voetenbankje in de Hervormde Kerk van Elst terecht was gekomen, werd dan ook tot op de bodem uitgezocht:

“De Kerkeraad der Ned. Hervormde Gemeente van Elst brengt bij dezen ter Uwer kennis (...) van een door een zijner diakenen tot uiting gebrachte klacht over het feit dat op het voetenbankje bij zijn zitplaats in het doophek met blauwe verf een V was aangebracht, waarachter deze een politieke bedoeling meende te moeten zoeken. Dat mag dienszelfden morgen met medewerking van den President-Kerkvoogd hiernaar een onderzoek is ingesteld. Resultaat hierover was dat bedoelde letter

⁵⁹ Bijbel, Psalmen hoofdstuk 33, vers 9: “wat Hij uitsprak, dat ontstond, Hij beval, en het gebeurde.”

⁶⁰ HUA, 1423, Dossier Stukken betreffende de enquête-Kerk en Nationaal-Socialisme (1945), 2128, *ingevulde enquête door dr. Beekenkamp, predikant gemeente Heinenoord*, 18 oktober 1945.

⁶¹ HUA, 1423, Dossier Stukken betreffende de enquête-Kerk en Nationaal-Socialisme (1945), 2128, *ingevulde enquête door dr. Fagel, predikant gemeente Enschede*, 26 september 1945.

reeds jaren op het voetenbankje heeft gezeten, wat bovendien nog door een chemisch onderzoek van de verf is bevestigd, zoodat een politieke bedoeling, als verondersteld werd, is uitgesloten.”⁶²

Na het chemisch onderzoek en het uitsluiten van een politieke bedoeling, had de Kerkenraad besloten om de resultaten “van den kansel aan de gemeente te doen bekendmaken, daaraan toevoegende de verklaring dat indien dergelijke handelingen met politieke bedoeling in de kerk zouden geschieden, deze ten zeerste zouden worden afgekeurd.”⁶³

Het was voor de Nederlandse Hervormde Kerk niet vanzelfsprekend dat zij een bevoorrechte positie in de samenleving hadden om de publieke opinie te kunnen beïnvloeden in de houding tegenover de bezetter. Uiteraard zien we externe beperkingen zoals de aanwezigheid van N.S.B.-ers tijdens kerkdiensten die controleerden wat er vanaf de preekstoel werd gepredikt. De predikanten konden niet zomaar iets roepen omdat er een continue dreiging aanwezig was van arrestaties en zelfs sluitingen van kerken. Het was echter niet de enige reden waarom de Nederlandse Hervormde Kerk terughoudend was in uitspraken die te maken hadden met de ‘tijdsomstandigheden’, zoals de Kerk de situatie in de Tweede Wereldoorlog zelf formuleerde. Het was een interne strubbeling, een taboe, om überhaupt af te wijken van het doel van de preek, waarin het woord van God (de Bijbel) hoe dan ook, in welke omstandigheden dan ook, altijd centraal moet staan. Een politieke boodschap vanaf de preekstoel was uit den boze. Het beïnvloeden van de publieke opinie vanaf de preekstoel was bijna onmogelijk.

3.2 De kwestie ‘Romeinen-13’

Zoals in de vorige paragraaf duidelijk naar voren is gekomen, was dat in de prediking altijd het Woord van God centraal moest staan. De Bijbel is het Heilige Schrift van de christenen waarin, volgens de woorden van hoogleraar K. Dijk, alles te vinden is wat God vertelt over religie en Kerk. De Tweede Wereldoorlog bracht voor de Nederlandse Hervormde Kerk soms zeer verwarrende situaties met zich mee waarin het antwoord in de Bijbel soms niet duidelijk te vinden was. Het meest bekende voorbeeld ten tijde van de Tweede Wereldoorlog was de vraag wie nu de rechtmatige overheid in Nederland was. Het antwoord op deze vraag besliste immers de houding tegenover de bezetter en de maatregelen van de bezetter. Voor christenen was deze vraag zeer van belang omdat in het Nieuwe Testament bij de brief van Paulus aan de Romeinen het volgende wordt gezegd:

⁶² HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *correspondentie dhr. M. Plooi* namens de kerkenraad van de Nederlands Hervormde Gemeente Elst, 13 oktober 1941.

⁶³ Ibidem.

“Ieder mens moet zich schikken naar de gezagsdragers die boven hem staan. Want alle gezag komt van God; ook het bestaande gezag is door God ingesteld. Wie zich dus tegen het gezag verzet, verzet zich tegen Gods verordening, en wie dit doet, roept een vonnis over zich af. Voor de overheid hoeft u niet bang te zijn bij een goede daad, maar wel bij een slechte. Wilt u zonder vrees voor het gezag leven, doe dan het goede, en het gezag zal u prijzen. Want de overheid staat in dienst van God, voor uw welzijn. Doet u echter het kwade, dan moet u vrezen, zij draagt het zwaard niet voor niets. Zij staat in dienst van God om aan de boosdoener zijn verdiende straf te geven. Daarom is het nodig dat u zich naar haar schikt, niet alleen uit vrees voor straf, maar ook ter wille van een goed geweten.”⁶⁴

Voor veel christenen was het door ‘Romeinen-13’ moeilijk om een eigen positie te bepalen tegenover de overheid omdat er tijdens de Tweede Wereldoorlog twee overheden waren: de Nederlandse overheid die in Londen gevestigd was en de bezettende overheid onder leiding van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. De Nederlandse Hervormde Kerk kon over deze kwestie geen beslissend antwoord geven. Het belangrijkste was dat de overheid, welke dan ook, de vrijheid tot verkondiging van het Evangelie moest handhaven. Welke overheid het kerkvolk moest erkennen, moesten de mensen zelf beslissen.⁶⁵

De kwestie ‘Romeinen-13’ was niet simpelweg alleen maar een kwestie van het individueel erkennen van de juiste overheid. Elke keer bleef deze centrale vraag de gemoederen bezighouden wanneer de bezetter een maatregel had genomen waarbij door de Nederlandse Hervormde Kerk een houding aangenomen moest worden. Als compromis besloot de A.S.C. hoe dan ook koningin Wilhelmina te erkennen als de rechtmatige overheid. Tijdens de kerkdiensten moest de voorbede⁶⁶ voor de koningin gehandhaafd blijven. Deze uitspraak van de A.S.C. bracht echter nog altijd geen duidelijkheid over de Nederlandse overheid in Londen en de bezettende overheid in Den Haag.

De voorbede voor de koningin was niet geliefd bij de bezetter. Predikanten werden verhoord als zij vanaf de preekstoel een gebed uitbrachten voor de koningin. Een predikant uit Culemborg werd op 1 april 1945 opgepakt voor deze handeling. De *Ortskommandant* ter plaatse noemde de koningin het brandpunt van verzet en terrorisme en het was volgens hem een vijandige daad om voor haar te bidden. “*Wir sind die Obrigkeit und nicht die sogenannte*

⁶⁴ Bijbel, Romeinen hoofdstuk 13, vers 1-5.

⁶⁵ Verweij, *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden*, 19.

⁶⁶ Een voorbede is: God in het gebed vragen iets te doen voor andere mensen. Vertaald vanuit het Engelse woord ‘intercession’, dat letterlijk betekent: tussenbeide komen.

Königin!”⁶⁷ deelde hij de predikant mede. De predikant werd twee uur later vrijgelaten met een verbod om ooit nog voor de koningin te bidden.

Binnen de Nederlandse Hervormde Kerk ontstonden twee groepen tegenover elkaar. Aan de ene kant stonden diegenen die een voorzichtige koers wilden behouden. De bezetter was voor deze groep de rechtmatige overheid en men moest deze overheid dan ook gehoorzamen, zolang het behoud van de Kerk en de vrijheid tot verkondiging van het Evangelie werd gehandhaafd. Met name in het begin van de Tweede Wereldoorlog was deze groep in de meerderheid.⁶⁸ De A.S.C. behoorde in het begin van de oorlog ook tot deze meerderheid: “met rustige vaste hand moeten wij leiding geven en in onze publicaties ook met wijsheid te werk gaan.”⁶⁹ Aan de andere kant stonden diegenen met een radicaler standpunt. Zij erkenden de bezetter niet als rechtmatige overheid. De koers van de Nederlandse Hervormde Kerk, die door de A.S.C. werd bepaald, verschoof regelmatig van de ene naar de andere groep.

De kwestie van de Nederlandse Arbeidsdienst (NAD) was een goed voorbeeld van de grote moeite die het kostte om namens de A.S.C. tot een beslissing te komen of de bezettende overheid gehoorzaamd moest worden of niet. De NAD was allereerst een vrijwillige en later een verplichte werkinzetdienst (*Arbeitseinsatz*) voor Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog. De vraag die bij het kerkvolk van de Nederlandse Hervormde Kerk leefde, was of zij aan de aanmeldingsplicht voor de Arbeidsdienst moest gehoorzamen. In 1941 liet de A.S.C. die vraag onbeantwoord liggen en wees het op de verantwoordelijkheid van de ouders.⁷⁰ Toen de Arbeidsdienst in 1942 verplicht werd, wilde de A.S.C. een algemene brief opstellen waarin het weigeren van deelname aan de Arbeidsdienst niet aangeraden werd en dat het dus beter was om de bezetter te gehoorzamen. Binnen de Kerk kwam toen fel verzet van de ‘radicalen’ tegen dit voornemen van de A.S.C. In oktober 1942 werd in een nieuwe algemene brief van de A.S.C. geadviseerd om dienstweigering zoveel mogelijk te vermijden, maar dat de beslissing bij het eigen geweten van de jongeren lag. Precies één jaar later, in oktober 1943, wees de A.S.C. de Arbeidsdienst volledig af en verzette het zich fel tegen de

⁶⁷ HUA, 1423, Dossier Stukken betreffende de enquête-Kerk en Nationaal-Socialisme (1945), 2128, *ingevulde enquête door de predikant van de gemeente Culemborg*, 3 september 1945.

⁶⁸ Verweij, *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden*, 20.

⁶⁹ HUA, 1423, Dossier Correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende de handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk (1940-1941), 2125, *correspondentie met dhr. E.J.H. Brandligt te Groningen*, 27 mei 1940.

⁷⁰ J.W.J. Addink en K.H.E. Gravemeyer, *Herderlijk Schrijven I: Herderlijke Brief aan de Kerkeraden tot principieele voorlichting en herderlijke leiding* (Den Haag 1941).

Arbeidsdienst.⁷¹

In het voorbeeld van de Arbeidsdienst komt duidelijk naar voren hoe de A.S.C. tussen de twee groepen schommelde. Het geven van een duidelijk standpunt was erg lastig en de vraag of de bezettende overheid gehoorzaamd diende te worden ook. Het is interessant om op te merken dat de A.S.C. wel geleidelijk aan naar het radicale standpunt overstapte, zeker als we kijken naar het moment van de mededeling (oktober 1943). Jacques Sémelin ziet een tweedeling van het verzet in de Tweede Wereldoorlog: een pre-Stalingradfase en een post-Stalingradfase. De Slag bij Stalingrad (februari 1943), waarbij het aanwezige Duitse leger volledig werd verslagen, zorgde voor een omslagpunt in de Tweede Wereldoorlog. Vanaf dat moment vond er een fundamentele verandering plaats in het denken van mensen. In de pre-Stalingradfase leek de Duitse overwinning vast te staan; het verzet had een algemene dynamiek van zelfbehoud en het niet willen toegeven aan de onvermijdelijke suprematie van de bezetter. In de post-Stalingradfase, waarbij het naziregime dus voor het eerst in drie jaar van totale Europese overheersing een forse nederlaag leed, werd bevrijding de algemene dynamiek van het verzet. Het gevolg was een radicaler verzet onder de bevolking.⁷² Bij het eerste standpunt van de Nederlandse Hervormde Kerk over de Arbeidsdienst (juli 1941) was er nog een zeer terughoudende mededeling van de A.S.C. Dit standpunt kwam uit het Herderlijk Schrijven I, een kerkelijke getuigenis om het kerkvolk ‘helder inzicht’ te geven in bepaalde vragen (waaronder dus ook de Arbeidsdienst). De A.S.C. wilde het Herderlijk Schrijven I alleen aan de kerkenraden toezenden, waardoor de verspreiding van de getuigenis zeer beperkt bleef. Het was vertrouwelijk en niet bestemd voor publicatie, multiplicatie en circulatie.⁷³ De getuigenis was daarmee nog zeer bedekt en behoedzaam geformuleerd.⁷⁴ In één kerkenraad weigerde de voorzitter zelfs de bespreking van het Herderlijk Schrijven I omdat het stuk “een politiek karakter” had. Het werd opgeborgen in een trommel, gesloten met een letterslot en lag daar ter inzage voor kerkenraadsleden.⁷⁵ Ook bij dit onderwerp was het politieke taboe voelbaar. Bij het laatste standpunt over de Arbeidsdienst (oktober 1943) werd er een veel radicaler standpunt genomen. Dit standpunt stond in het Herderlijk Schrijven II dat het nationaalsocialisme volstrekt afkeurde. Hierin werd dan ook geschreven dat de A.S.C. de Arbeidsdienst volledig afkeurde. Zo’n directe aanval op de bezetter was nog niet

⁷¹ K.H. Miskotte, *Christelijk geloof en Nationaal-socialisme: Herderlijk Schrijven II aan de Kerkeraden tot principieele voorlichting bij de leiding der gemeente* (Den Haag 1943).

⁷² J. Sémelin, *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe 1939-1943*, 33-35.

⁷³ Dit stond met grote letters linksboven in de hoek bij Herderlijk Schrijven I en II.

⁷⁴ Touw, *Het Verzet der Hervormde Kerk*, 94.

⁷⁵ *Ibidem*, 119.

eerder voorgekomen.

Al met al werd er gedurende de Tweede Wereldoorlog een onduidelijke koers gevaren door de A.S.C. en de predikanten die veroorzaakt werden door bovengenoemde kwesties.

Conclusie

De kerken in het algemeen, waaronder de Nederlandse Hervormde Kerk, hebben ongetwijfeld verzet gepleegd ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Het doel van dit onderzoek was niet om dat gegeven onderuit te halen. Het wil echter niet zeggen dat de kerken ongestoord hun gang konden gaan om het verzet te realiseren en om de publieke opinie te beïnvloeden. Met name dat laatste is van belang geweest binnen dit onderzoek omdat het een reflectie heeft geboden op de bewering van historicus Jacques Sémelin. Volgens hem bracht de Kerk als morele autoriteit zonder twijfel de meeste invloed op de publieke opinie met betrekking tot het verzet tegen de bezetter. Uiteraard waren de kerken in staat om een groot gedeelte van de bevolking te bereiken, door middel van prediking op zondagochtend, het zielenzorg en als voorbeeldfunctie. Dat wil echter niet zeggen dat de kerken zonder problemen het kerkvolk kon bereiken en dat is in dit onderzoek aan bod gekomen vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk.

Het kerkelijk verzet was, van het begin tot het eind toe, een aaneengeschakelde reeks van problemen en moeilijkheden. Telkens opnieuw werden de A.S.C., predikanten, gelovigen en verantwoordelijken gesteld voor moeilijke situaties, waarbij verschillende beslissingen tot de mogelijkheden behoorden en waar de Kerk vaak voor een innerlijk conflict werd gesteld. Het nationaalsocialisme in Nederland was voor de kerken geen pretje. Zij stonden in de Nederlandse samenleving niet langs de zijlijn toe te kijken, maar waren een duidelijk doelwit van de bezetter, met een duidelijke gedachtegang van Adolf Hitler om de kerken uit te schakelen voor zijn nazificatie. De moeilijkheden werden versterkt omdat het niet altijd duidelijk was wat het Woord van God (de Bijbel) betekende in onbekende, nieuwe situaties. Hierdoor ontstond er vaak intern onenigheid binnen de Kerk, maar ook tussen kerken onderling.

De interne factoren waren de focus van dit onderzoek. Censuur en represailles van de bezetter waren gevaren van buitenaf, maar het waren juist de interne strubbelingen waardoor de Nederlandse Hervormde Kerk met zichzelf worstelde. Die interne factoren worden snel vergeten in de literatuur als het kerkelijk verzet aan bod komt. Daarin voert het individueel verzet van bijvoorbeeld priesters en predikanten de boventoon, maar wordt er weinig ruimte

gelaten voor problemen die bij het institutioneel verzet (namens de kerk) bestonden. Dit onderzoek past goed in de kloof tussen het individueel en institutioneel verzet binnen kerkgemeenschappen.

De omvang van deze scriptie laat het niet toe om naar andere voorbeelden te kijken die hebben plaatsgevonden in de Tweede Wereldoorlog. Er is absoluut ruimte om daar nauwkeuriger naar te kijken en om te kijken naar de houding van de kerken. De Nederlandse Hervormde Kerk is de focus van dit onderzoek, maar het is ook interessant om te kijken of deze Kerk het algemene karakter van alle Nederlandse kerken heeft laten zien. Waarom realiseerde bijvoorbeeld de Gereformeerde Kerk in 1936 wel al een afkeurende houding tegenover het nationaalsocialisme en volgde geen één enkele andere Kerk? Hoe zaten de interne strubbelingen bij andere kerken?

De Nederlandse Hervormde Kerk had een achterban van ruim drie miljoen leden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Desondanks was het niet vanzelfsprekend dat zij een bevoorrechte positie in de samenleving hadden om de publieke opinie te kunnen beïnvloeden. Door middel van de prediking kon de Kerk wekelijks met het kerkvolk communiceren. De controle van de bezetter tijdens de prediking was niet de enige factor waardoor predikanten terughoudend waren in hun uitspraken. Een interne factor binnen de Kerk maakte die terughoudendheid veel groter. De prediking moest überhaupt niet beïnvloed worden door de tijdsomstandigheden omdat het taboe van ‘geen politiek op de preekstoel’ in allerlei voorbeelden zichtbaar was. Op deze manier was het beïnvloeden van de publieke opinie vanaf de preekstoel al bijna onmogelijk. Daarnaast nam de centrale leiding, de A.S.C., geen duidelijke houding aan tegenover de bezetter. De A.S.C. schoof heen en weer tussen de ‘gematigden’ en de ‘radicalen’ binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Deze schommelingen werden veroorzaakt door de kwestie ‘Romeinen-13’, waardoor er totaal geen duidelijkheid was welke overheid de rechtmatige overheid was. Het gegeven voorbeeld van de Arbeidsdienst was typerend voor zo’n dilemma.

De Tweede Wereldoorlog was voor Nederland vijf vreemde, verschrikkelijke en verstoorde jaren en dat gold zondermeer ook voor de Kerk. Een Bijbelpassage zoals de ‘Romeinen-13’ was een kleine vonk die al een groot vuur kon maken. De Bijbel kent gelukkig ook meer ‘rustgevende’ passages, waarbij je als mens niet direct hoeft te twijfelen aan de inhoud.

“Maar het pad der rechtvaardigen is als het glanzende morgenlicht,
dat steeds helderder straalt tot de volle dag.” (Spreuken 4:18)

Geraadpleegde archieven

Het Utrechts Archief (HUA):

- Algemene synode en algemene synodale commissie, archiefnummer 1423, dossier correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk, inventarisnummer 2125 (1940-1941).
- Algemene synodale en algemene synodale commissie, archiefnummer 1423, dossier correspondentie binnen de Nederlandse Hervormde Kerk betreffende handelingen en maatregelen van de bezetters ten aanzien van de kerk, inventarisnummer 2126 (1942-1943).
- Algemene synode en algemene synodale commissie, archiefnummer 1423, stukken betreffende de enquête-kerk en nationaal-socialisme, inventarisnummer 2128 (1945).

Geraadpleegde literatuur

- Addink, J.W.J. en Gravemeyer, K.H.E., *Herderlijk Schrijven I: Herderlijke Brief aan de Kerkeraden tot principieele voorlichting en herderlijke leiding* (Den Haag 1941).
- Buskes, J.J., *Het nationaalsocialisme als bedreiging van de kerk: de les van Duitsland!* (Assen 1937).
- Buskes, J.J., *Waar stond de Kerk? Schets van het kerkelijk verzet* (Amsterdam 1947).
- Brand, B., *Nieuw licht op oude wegen: De wegen die de apostolische beweging volgde vanaf de oorsprong (circa 1830) tot Het Apostolisch Genootschap anno 2011* (Delft 2013).
- Dijk, K., *Kerk en Politiek* (Franeker 1940).
- Eijnatten, E. van en Lieburg, F. van, *Nederlandse Religiegeschiedenis* (Hilversum 2006).
- Gevers, L., *Bisschoppen en bezetting: De kerk in de Lage Landen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (2004).
- Kershaw, I., *The Nazi Dictatorship: Problems and Perspectives of Interpretation* (Londen 1993).
- Miskotte, K.H., *Christelijk geloof en Nationaal-Socialisme: Herderlijk Schrijven II aan de Kerkeraden tot principieele voorlichting bij de leiding der gemeente* (Den Haag 1943).
- Moore, B., 'Jewish Self-Help and Rescue in the Netherlands during the Holocaust in Comparative Perspective' *Tijdschrift voor Geschiedenis* Vol. 123/4 (2011).
- Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw* (Kampen 1974).
- Roon, G. van, *Protestants Nederland en Duitsland, 1933-1941* (Utrecht 1973).
- Sémelin, J., *Unarmed against Hitler. Civilian Resistance in Europe 1939-1943* (Westport, CT: Preager 1993).
- Touw, H.C., *Het Verzet der Hervormde Kerk. Geschiedenis van het Kerkelijk Verzet* (Den Haag 1946).

- Verweij, E.H.J., *De houding van de Nederlands Hervormde Kerk in de Tweede Wereldoorlog ten aanzien van de Joden* (Utrecht 1982).